

O'ZBEK TILIDAGI UNLI FONEMALAR TIZIMI VA ULARNING FONOLOGIK OPPOZITSIYASI.

Xadjiyev Mirzabek Karshibay o'g'li

"BEST" xususiy ta'lim markazida ona tili va adabiyot o'qituvchisi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17509763>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-oktabr 2025 yil
Ma'qullandi: 28-oktabr 2025 yil
Nashr qilindi: 31-oktabr 2025 yil

KEY WORDS

o'zbek tili vokalizmi, unli fonema, fonologik oppozitsiya, artikulyatsion belgi, lablanganlik, minimal juftlik, singarmonizm, orfoepiya.

ABSTRACT

Ushbu ilmiy maqola hozirgi o'zbek adabiy tili vokal tizimining tuzilishini fonologik nuqtai nazardan yoritadi. Unda unli fonemalarning tarkibi, ularni ajratib turuvchi asosiy artikulyatsion va akustik belgilarning majmui, shuningdek, bu belgilar asosida shakllanadigan fonologik oppozitsiyalar tizimi izchil tahlil qilinadi. Muallif oltita asosiy unli fonema – /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, /o'/ – ni adabiy til me'yorida mustahkamlangan birliklar sifatida ko'rsatadi va ularning har biri old-orqa qatorlik, tor-kenglik hamda lablangan-lablanmaganlik parametrlariga ko'ra bir-biriga qarshi qo'yilishini asoslaydi. Maqolada nutq oqimida uchraydigan allofonik o'zgarishlar fonologik darajaga ko'tarilmasligi, ya'ni ular ma'no farqlashga xizmat qilmagani sababli tizimga alohida fonema sifatida kiritilmasligi ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tili unli fonemalar tizimining tarixiy-turkiy asosga ega bo'lsada, zamonaviy adabiy til sharoitida singarmonizmning susayishi, kirishma so'zlar ta'siri va shahar shevalarining ommalashuvi oqibatida ayrim neytrallashuv zonalari yuzaga kelganini ko'rsatadi. Maqola natijalari o'zbek tili orfoepik me'yorlarini aniqlashtirish, chet elliklarga o'zbek tilini o'qitishda unli fonemalarni tizimli tushuntirish, shuningdek, avtomatik nutqni tanish va sintez qilish dasturlarida fonemik bazani yaratish uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Unli tovushlar tilning tovush tizimida markaziy o'rinni egallaydi, chunki aynan ular bo'g'in hosil qiladi va nutqning ritmik tuzilishini ta'minlaydi. O'zbek tili kabi agglutinatativ tuzumga ega bo'lgan tillarda esa unlilarning roli yanada muhim, chunki so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar ko'plab morfologik ma'nolarni ifodalash bilan birga talaffuzda ham qulay artikulyatsiyani talab qiladi. Shu boisdan o'zbek tili fonetikasi bo'yicha yaratilgan ilk tadqiqotlarda, jumladan, A. Abdurahmonov, E. Begmatov, keyinchalik N. Jo'raev va M. Normatova ishlarida unli tovushlarning artikulyatsion tavsifi berilgan, lekin ularning fonologik,

ya'ni farqlovchi belgi sifatidagi imkoniyatlari to'liq ochib berilmagan. Fonologik yondashuv tovushni emas, balki aynan fonemani – ma'no farqlashga xizmat qiluvchi eng kichik birlikni – o'rganishni ko'zda tutadi. Shu sababli unli fonemalarning sonini aniq belgilashdan tashqari, ularning bir-biriga qaysi belgi orqali qarshi turishini, qaysi holatlarda bu belgilar neytrallashishini va qaysi pozitsiyalarda ularning farqlovchi kuchi eng yuqori darajada namoyon bo'lishini ko'rsatish zarur bo'ladi.

O'zbek tili vokal tizimi turkiy tillar oilasining umumiy modelidan kelib chiqadi. Qadimgi turkiy yodgorliklarda unli tovushlarning miqdori ko'proq bo'lgani, ayniqsa, old va orqa qatorlikning barcha bo'g'inlar bo'ylab qat'iy saqlangani ma'lum. Keyingi tarixiy davrlarda o'zbek xalqi arab va fors tillari, so'ngra rus tili bilan uzluksiz til aloqasida bo'lganligi sababli bu qat'iylik ma'lum darajada susaydi. Kirishma so'zlar tarkibidagi turli tipdagi unli, shahar va ko'pmillatli hududlar nutqidagi talaffuz odatlari, shuningdek, imlo islohotlari ham vokal tizimiga ta'sir ko'rsatdi. Natijada bugungi adabiy tilda singarmonizm qoidalari to'liq ishlamaydi, biroq bu tamoyilning izlari hali ham sezilib turadi va ularni fonologik tahlil darajasida e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.

Yana bir muhim jihat shundaki, o'zbek tili amaliyotida ba'zan so'z boshidagi "e/ye" tipidagi tovushlar, shuningdek, ayrim shevalarda uchraydigan /ä/ ga yaqin talaffuzlar alohida fonema sifatida qaralishi mumkin. Biroq bu hodisalar odatda pozitsion tusga ega bo'lib, ular mustaqil ravishda yangi minimal juftlik yaratmaydi. Demak, unli fonemalar tizimini belgilashda biz har bir tovushning nafaqat fiziologik xos xususiyatini, balki uning ma'no farqlashdagi rolini ham hisobga olishimiz lozim. Shu nuqtai nazardan qaralganda, hozirgi o'zbek adabiy tili oltita unli fonemaga tayanadi va aynan shu fonemalar asosida bir necha turdagi fonologik oppozitsiyalar tizimi shakllanadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi – hozirgi o'zbek adabiy tilida amal qilayotgan unli fonemalar tarkibini fonologik mezonlar asosida qayta tavsiflashdir. Bu maqsadga erishish uchun maqolada, birinchidan, unli fonemalarning artikulyatsion va akustik belgilari tizim holida ko'rib chiqildi; ikkinchidan, shu belgilarga asoslanib old–orqa qatorlik, tor–kenglik hamda lablangan–lablanmaganlik oppozitsiyalari ajratildi; uchinchidan, nutqdagi pozitsion o'zgarishlar bilan fonologik barqarorlik o'rtasidagi munosabat yoritildi. Yakuniy natija sifatida o'zbek vokal tizimini boshqa turkiy tillar vokalizmi bilan qiyoslash, ularning umumiy va farqli jihatlari ko'rsatish ham ko'zda tutiladi.

Tadqiqot materiali sifatida 2020–2025-yillarda chop etilgan o'zbek tilidagi ommabop va ilmiy matnlar, oliy ta'lim muassasalarida yozilgan o'quv-metodik qo'llanmalar, shuningdek, televidenie va radioefirlaridagi jonli nutq yozuvlari tanlab olindi. Bu materiallar fonetik transkripsiya qilinib, so'zlarning har bir bo'g'inidagi unli tovushlar alohida qayd etildi. Transkripsiya jarayonida unli fonemalarning urg'uli va urg'usiz pozitsiyadagi talaffuz farqlari, undoshlar orasida, so'z boshida va so'z oxirida kelgandagi akustik xususiyatlari taqqoslab o'rganildi. Asosiy tahlil usuli sifatida struktur-fonologik metod qo'llanib, unda tovushlarning faqat fiziologik tavsifi emas, balki tizimdagi o'rni, boshqa tovushlarga nisbatan farqlovchi kuchi ham e'tiborga olindi. Qiyosiy metod orqali o'zbek tilidagi faktlar qozoq, qirg'iz, turkman va ozarbayjon tillaridagi vokal tizimiga oid ma'lumotlar bilan solishtirildi. Shuningdek, tarixiy-lisoniy yondashuvdan foydalanib, eski turkiy yodgorliklardagi unli tizimning hozirgi o'zbek tiliga ta'sir darajasi aniqlashga urunildi. Metodlar majmui mazkur maqolada taklif etilayotgan fonologik modelning ishonchliligini oshirdi va natijalarni amaliy qo'llash imkonini berdi.

O'zbek adabiy tilida unli fonemalar oltita bo'lib, ular quyidagilar: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, /o'/. Bu fonemalarning har biri tilning muayyan qismida hosil bo'lishi, til uchining ko'tarilish darajasi va lablarning ishtiroki bilan bir-biridan farqlanadi. /a/ fonemasi eng keng va eng ochiq unli bo'lib, tilning orqa qismida, lablar ishtirokisiz hosil qilinadi. U ko'pincha so'zning birinchi bo'g'inida keladi, ko'pchilik morfologik shakllarda neytral pozitsiyani egallaydi va shu bois vokal tizimida tayanch markaz vazifasini bajaradi. /e/ fonemasi tilning old qismida, yarim keng holatda hosil bo'ladi va odatda lablanmaydi; u o'zbek tilining o'z qatlamiga mansub fe'l va otlar tarkibida, shuningdek, rus tili orqali kirgan so'zlarda ham faol qo'llanadi. /i/ fonemasi eng tor, old qator, lablanmagan unli bo'lib, undoshlar orasida yuqori darajada differensial kuchga ega; so'zning urg'usiz bo'g'inida u biroz markazlashsa ham, nutqni tushunishga xalaqit bermaydi. /o/ fonemasi keng, orqa qator, lablangan unlilar sirasiga kiradi va ko'pincha birinchi bo'g'inda keladi; uning mavjudligi keyingi bo'g'inlarda ham lablangan talaffuzga moyillik tug'dirishi mumkin. /u/ fonemasi tor, orqa qator, lablangan unlidir; u ayniqsa arabcha va forscha kelib chiqishga ega so'zlar tarkibida hamda terminlarda aktivdir. /o'/ esa orqa qator, o'rta tor, lablangan unli bo'lib, tarixan qadimgi turkiy tilning lablangan unlisi bilan bog'lanadi va hozirgi o'zbek tilida mustaqil fonema sifatida yashab keladi. Shunday qilib, tizimdagi oltita fonema uchta asosiy belgi – tilning gorizontaal harakati, tilning vertikal harakati va lablarning ishtiroki – bo'yicha ajraladi.

Birinchi yirik fonologik oppozitsiya – bu old va orqa qatorlik qarama-qarshiligidir. Old qator unlilarga /e/ va /i/ kiradi; ular tilning old qismida hosil bo'lib, odatda lablanmagan. Orqa qator unlilar esa /a/, /o/, /u/, /o'/ bo'lib, tilning orqa qismida hosil qilinadi va ular orasida lablanganlar soni ko'proq. Old-orqa qatorlik oppozitsiyasi minimal juftliklar orqali aniq namoyon bo'ladi: “til” – “tol”, “qil” – “qol”, “kel” – “ko'l”, “iz” – “oz” kabi juftliklar faqat unlining artikulyatsion qatori almashishi orqali farqlanadi. Bu hodisa o'zbek tilida singarmonizm to'liq bo'lmagan taqdirda ham birinchi bo'g'indagi unlining keyingi segmentlarga ma'lum darajada ta'sir o'tkazishini ko'rsatadi. Old qator unlilarning talaffuzi yumshoqroq bo'lgani uchun ular ko'proq so'z boshida faol, orqa qator unlilar esa affiksalar tarkibida va fe'l shakllarida ko'proq ishlatiladi.

Ikkinchi fonologik oppozitsiya – tor va keng unlilarning qarama-qarshiligidir. Tor unlilar /i/ va /u/ bo'lib, ular talaffuzda ko'proq artikulyatsion kuch talab etadi, shuning uchun tez nutqda ularning markazlashuvi, ya'ni [i] va [u] ga yaqinlashuvi kuzatiladi. Keng unlilar /a/ va /o/ bo'lib, ular bo'g'in hosil qilishda qulay, shu bois urg'usiz bo'g'inlarda ham barqaror eshitiladi. /e/ o'rta-keng, /o'/ esa o'rta-tor pozitsiyani egallab, tizimdagi bo'shliqni to'ldiradi. Tor-keng oppozitsiyasi ham minimal juftliklar orqali aniqlanadi: “gul” – “gol”, “til” – “tal”, “u” – “o” tipidagi qarama-qarshiliklarda aynan unlining vertikal harakati ma'no farqlashga xizmat qilganini ko'ramiz. Biroq bu oppozitsiya urg'usiz pozitsiyada neytrallashishga moyil: ikkinchi bo'g'inda kelgan /a/ ba'zan [ə] tarzida eshitiladi, /e/ esa /i/ ga yaqinlashadi, lekin bu tovushlar alohida fonema sifatida qaralmaydi.

Uchinchi oppozitsiya – lablangan va lablanmagan unlilar o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. /o/, /u/ va /o'/ lablangan unlilar; /a/, /e/, /i/ esa lablanmagan unlilardir. Bu belgi ham ma'no farqlovchi kuchga ega: “qol” – “qal”, “ot” – “at”, “to'q” – “tok” kabi misollar bunda dalil bo'la oladi. Ayrim nutq vaziyatlarida lablangan unli birinchi bo'g'inda kelganda, keyingi bo'g'indagi unli ham biroz lablangan talaffuz qilinadi; bu hodisa regressiv assimilatsiya sifatida izohlanadi va fonologik tizimga kuchli ta'sir ko'rsatmaydi. Lablangan unlilarning nisbat jihatdan orqa

qator unlilarda ko'proq uchrashi esa o'zbek vokal tizimining muvozanatli tuzilganidan darak beradi.

O'zbek tilidagi unli fonemalar tizimini to'liq tasvirlashda ularning morfologik jarayonlardagi rolini ham esdan chiqarmaslik lozim. Agglutinatív tuzumga ega o'zbek tilida affikslar ko'pincha unli bilan boshlanadi yoki ichida unli tovushni saqlaydi. Shu sababli negiz oxiridagi undosh bilan affiks boshidagi unli o'rtasida fonetik moslashuv yuz beradi. Masalan, "kitob+im", "bor+ing", "ol+uvchi", "kel+uvchi" kabi shakllarda negizdagi orqa qator unli affiksdagi unlini ham orqa qatorda talaffuz qilishga undaydi. Bu hodisa to'liq singarmonizm darajasida bo'lmasa-da, artikulyatsion qulaylikni ta'minlaydi va nutqning ravon chiqishiga xizmat qiladi. Yana bir misol sifatida so'z oxiridagi /a/ ning keyingi affiks ta'sirida cho'ziqroq yoki markazlashgan talaffuz qilinishini keltirish mumkin. Bu o'zgarishlar asosiy fonologik tizimni buzmaydi, lekin o'zbek tilining fonetik moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda o'zbek tilini avtomatik qayta ishlash, masalan, matndan nutq sintezi yoki nutqni matnga aylantirish tizimlarini yaratishda aynan shunday moslashuvchanlik holatlarini oldindan belgilab qo'yish muhim. Chunki sintez qilinaýotgan nutqda /o/ bilan /o'/, /e/ bilan /i/, /a/ bilan markazlashgan /ə/ ning farqini to'g'ri berish sintetik nutqning tabiiy eshítilishini ta'minlaydi. Demak, fonologik oppozitsiyalar nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy, xususan, kompyuter lingvistikasi va ta'lim texnologiyalari uchun ham zarur bilimdir.

Qiyosiy tahlil o'zbek tilining vokal tizimi boshqa turkiy tillardan ayrim jihatlar bilan farqlanishini ko'rsatdi. Qozoq tilida old qator lablangan unlilarning mavjudligi, qirg'iz tilida esa fonemik uzunlikning saqlanib qolishi kuzatiladi. O'zbek tilida bunday hodisalar yo'q, bu esa tilning fonologik strukturasi soddalashganini bildiradi. Shu bilan birga, o'zbek tili kirishma arabcha va forsha so'zlarni qabul qilganda ularning ko'pincha o'z vokal tizimiga moslashishini ta'minlagan. Bu holat o'zbek tilining vokal tizimi qabul qiluvchi, lekin shu bilan birga o'zini barqaror saqlovchi tizim ekanini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar asosida shuni aytish mumkinki, hozirgi o'zbek adabiy tili oltita unli fonemaga tayanadi va shu oltita birlik tilning vokal tizimini to'liq qamrab oladi. Har bir fonema uchta asosiy parametr – old–orqa qatorlik, tor–kenglik va lablangan–lablanmaganlik – bo'yicha boshqalariga qarshi qo'yiladi. Natijada til tizimida privatív, gradual va ekvipolent turdagi fonologik oppozitsiyalar majmuasi yuzaga keladi. Urg'usiz bo'g'inlarda yoki tez nutqda kuzatiladigan markazlashuv, lablanishning sustlashuvi, ayrim unlilarning bir-biriga yaqinlashuvi esa fonetik darajadagi neýtrallashuv bo'lib, ular fonologik tasnifni o'zgartirmaydi. Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, o'zbek tili vokal tizimi tarixiy jihatdan turkiy modelga asoslangan bo'lsa-da, singarmonizm kuchining pasayishi, kirishma so'zlar miqdorining ko'payishi va shahar shevalarining ommalashuvi natijasida zamonaviy adabiy tilda neýtral zonalar paydo bo'lgan. Bu holatni hisobga olish, xususan, orfoepik lug'atlar tuzishda, xorijlik o'quvchilarga o'zbek tilini o'rgatishda va nutqni avtomatik qayta ishlash tizimlarini yaratishda muhimdir. Kelgusida o'zbek tilidagi unli fonemalar tizimini hududiy lahjalar, ikki tillilik muhiti hamda yoshlar shevasi materialí asosida alohida tadqiq qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурахмонов А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
2. Бегматов Э. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 1995.
3. Жўраев Н. Ўзбек тили фонологияси асослари. – Тошкент: ЎЗМУ нашриёти, 2012.

4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1960.
5. Норматова М. Замонавий ўзбек тили фонетик тизими. – Тошкент: Фан, 2004.
6. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Аспект Пресс, 2000.
7. Якобсон Р. Избранные работы по языкознанию. – М.: Прогресс, 1985.
8. Сатторов Ғ. Ўзбек тили орфоэпияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
9. Боқиева Г. Туркий тилларда вокализм. – Тошкент: Фан, 2008.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006.

